

Roland GIRTLER

OKRAJOVÉ SOCIÁLNÍ KULTURY

Informace o autorovi a jeho metodě

Roland Girtler, sociolog a kulturní antropolog, univerzitní profesor, narozený v roce 1941, působí od roku 1972 v Institutu pro sociologii Univerzity ve Vidni. Veřejnosti, a to nejenom odborné (často je vidět v rakouské televizi), je znám výzkumem tradičních pracovních forem v Indii a řadou studií o lidech bez přístřeší a bezdomovcích. O životě německých protestantských sedláků v Sedmihradech v Rumunsku pojednává jeho práce „Verbant und vergessen“ (1992), v níž můžeme pozorovat vliv Maxe Webera. Do mnoha světových jazyků byla přeložena jeho kniha o prostituci „Der Strich – Sexualität als Geschäft“, kde se zabývá prostitucí po stránce sociologické, zkoumá ji jako společenský jev, jehož rozbor a posouzení je daleko složitější, než by se zdálo z hlediska běžného veřejného mínění a užité „občanské morálky“. Svět prostitutek zde vymezuje jako svět zřetelně definované subkultury, která má své logické zákonitosti a kde platí a jsou důsledně dodržovány jiné než oficiální zákony. K jeho dalším dílům posledních let patří: Venkovští lékaři – když návštěvy nemocných byly ještě dobrodružstvím (1997); Letní obilí – o zániku rolnické kultury (1997); Pytláci – sociální rebelové v horách (1998); Rotwelsch – stará řeč zločinců, prostitutek a vagabundů (1998); Stará klášterní škola – svět přísnosti a malých rebelů (2000).

Girtlerovy názory se opírají o zevrubný terénní výzkum, v němž se odhalují vzájemné vztahy člověka a prostředí. Girtler nepopisuje, ale spoluprožívá. Výzkumné oblasti objíždí s oblibou na kole – podle vlastního vyjádření ne proto, aby ušetřil, ale proto, aby poznal výzkumnou oblast z osobního prožitku. Pro něho totiž neustále platí, že nebezpečí mohou být stejná v indické džungli nebo v zákoutí haly vídeňského Západního nádraží, kam se chodí na „štěbír“.

Nejlepší metodou zkoumání je pro něho zúčastněné pozorování spojené s volným rozhovorem. Roland Girtler spolupracuje od roku 1994 s právníkou fakultou MU v Brně, kde se podílí zejména na přednáškách z oboru sociologie práva. Jeho pedagogická i odborná činnost se na půdě Právnícké fakulty setkává s velkým ohlasem.

Metodicky jsou Girtlerovy knihy tvořeny hlavně citacemi a autorskými interpretacemi volných rozhovorů. Jde zde o formu zúčastněného pozorování, o kvalitativní sociologický průzkum. Tato forma i přes svoji neexaktní povahu se zdá mnohdy věrohodnější po stránce faktografické než metody založené na statistice. Sociolog se tak stává vlastně svědomitým reportérem. Tento postup je sice často odmítán pro subjektivní povahu takové reportáže, která se tak stává polopravdou. Jisté však je, že informace získané pro tento účel, musely vycházet z plného a přímého soužití se skupinou. Tento postup do jisté míry výsledky objektivizuje.

Volný rozhovor a nestrukturované přímé zúčastněné pozorování jsou považovány za královny mezi sociálními metodami výzkumu. Jsou vzájemně provázány, fungují společně, protože pozorování není možné bez rozhovoru a naopak při rozhovoru automaticky probíhá pozorování partnera. Jde o to, že jazyk je v komunikaci zastoupen jen do určité části, velká část komunikace se odehrává neverbálně tzn. výrazem, pohyby, intonací atd. Při pozorování se sleduje celé prostředí, v němž se pozorovaný pohybuje. Při hledání kontaktu je třeba se ponořit do zkoumaného prostředí, je třeba vcítění, otevřenosti a férovosti vůči zkoumanému objektu, protože při výzkumu je nejdůležitější důvěra, která přispívá k získání nejpravděpodobnějších výsledků.

Rozhovor (Girtler považuje pojmy „interview“ popřípadě „narrativní interview“ za nevyhovující a zavádí pojem ero–epický rozhovor. Adjektivum „ero–epický“ se skládá ze starořeckých slov „erotema“, což je otázka a „epos“, což je vyprávění – blíže s. 171.) vede k tomu, aby si tazatel mohl vytvořit obrázek o sociální situaci tázaného. K získání informací je třeba určité strategie. Ero–epický rozhovor lze rozdělit na dvě části. Na fázi hlavního pozorování a fázi doplňujících otázek. Důležitá je první, úvodní otázka rozhovoru, jíž si musí vědec získat důvěru a sympatie a dostat se tak pod povrch sociální situace tázaného. Je třeba začít obecnými otázkami, jimiž lze navázat dobrý kontakt. Tazatel tak na bázi obecných otázek zjistí, jaká témata jsou pro zkoumaného přijatelná a pomocí toho pak řídí plynule

a nenásilně hovor patřičným směrem. Celý výzkum se pak řídí Girtlerovým „desaterem“.

Deset příkazů terénního výzkumu

1. Snaž se žít podle zvyků a pravidel, která jsou důležitá pro osoby, jež zkoumáš. To znamená dbát na jejich rituály a soukromí, jak v oblékání, tak i u jídla a pití. „Si vivis Romae, Romano vivito more.“
2. Máš být schopný velkorysosti a nepředpojatosti, aby ses mohl seznámit s hodnotami a rozeznával zásady, které ti nejsou vlastní. Překážkou ve výzkumu je domněnka, že všude jsou zlí a záłudní lidé.
3. Nemáš být nikdy odmítavý ke svým hostileům a mluvit špatně o lidech, se kterými jsi pil pivo, víno, čaj nebo něco cokoliv jiného.
4. Máš si osvojit solidní vědomosti o dějinách a sociálních poměrech zkoumané kultury. Navštiv proto nejprve její hřbitovy, trhy, hospody, kostely a podobná místa.
5. Máš si vytvořit obraz o místopisu míst a domů ve kterých se odehrává život, který zkoumáš. Láska k přírodě a tím také k lidské přírodě (kultuře), může být neobyčejně zajímavá. Obejdi pěšky příslušné okolí, vystup na kostelní věž nebo pahorek.
6. Snaž se odlišovat od běžných cestujících tím, že v sobě neseš vše co jsi zažil a že o tom podle možností bez předsudků hovoříš. Je důležité, abys vedle jiných záznamů vedl výzkumný deník, do kterého si každý den zaneš své myšlenky, problémy a radosti při výzkumu, ale také to, co tě zlobilo. Záznamy tě přivedou k poctivému uvažování o sobě samém a svém výzkumu, a také k sebekritice.
7. Snaž se vytvořit situaci pro ero–epický (volný) rozhovor, to znamená, že nesmíš své respondenty považovat za pouhé dodavatele dat. Musíš s nimi hovořit tak, aby se cítili poctění a vážení. Musíš se sám považovat za důstojného člověka a nenechat si nic vnutit a sám se také

nevnucovat. Teprve tak mohou vzniknout dobré záznamy o rozhovorech a pozorování.

8. Snaž se předem ohodnotit podle možností své partnery, s nimiž navazuje rozhovoru. Jinak se ti může stát, že tě napálí nebo vědomě řeknou nepravdu.
 9. Nemáš si hrát na misionáře nebo sociálního pracovníka. Nepřísluší ti, abys působil „výchovně“ na domnělé „divochy“. Nejsi soudce, pouze svědek.
 10. Musíš mít dobrou tělesnou kondici, aby ses cítil dobře na poli, v zakouřených krčmách, v kostele, v luxusních restauracích, na zaprášených ulicích a také všude jinde.
- K tomu patří schopnost kdykoliv jíst, pít a spát.

Informace o obsahu knihy

Ve své knize „Randkulturen: Theorien der Unanständigkeit“ (Okrajové kultury: Teorie neslušnosti) pojednává Roland Girtler o sociálním výzkumu okrajových kultur a jeho výsledcích, které shrnul do kapitol o typologii těchto kultur.

Lidská společnost není podle Girtlera jednotná. Pojem „společnost“ chápe autor velmi volně. Můžeme si pod tím představit obyvatele nějakého státu, města nebo například vesnice. Žijí-li lidé v takové společnosti, tak se spolu většinou alespoň povrchně vzájemně stýkají, existují mezi nimi jakési sociální vazby. Každá taková společnost si nutně vytvořila svou společnou kulturu ke které patří i společná řeč a také určitá společenská pravidla, normy. Pro příslušníky té které společnosti jsou pravidla i řeč, vedle dalších atributů, nutně především k tomu, aby mohli spolu komunikovat a žít.

Společnost není jednotný celek. Skládá se z určitého počtu skupin, vytvořených za různými cíli a k uspokojování velmi širokého spektra různých zájmů. Některé tyto skupiny mohou být i vysoce vážené, jako například rákové sestry v klášteře, jiné mohou být většinou příslušníků té které spo-

lečnosti považovány naopak za špatné, kupříkladu tuláci. Co je však vlastní všem těmto skupinám, je to, že mají také své vlastní kultury. Každá skupina má vlastní symboly a rituály ke kterým patří společná řeč (např. odborný jazyk lékařů či žargon městských povalečů), určitý typický kroj, specifické triky pro přežití apod.

Členem některých ze skupin se stává člověk již narozením, do jiných během svého života vstupuje dobrovolně nebo i pod vlivem okolností, které sám nevyvolal. Člověk však nemusí patřit jen k jedné takové skupině. Naopak může náležet i k několika skupinám najednou.

Ne o každé skupině lze však říci, že je „okrajová“. Jako okrajovou můžeme podle Girtlera označit jen tu skupinu či kulturu, kterou okolní společnost vnímá jako nebezpečnou, neslušnou, špatnou, zlou . . . Taková skupina ovšem svou činností a svými postoji také přispívá k tomu, že je takto okolní společností nahlížena.

Roland Girtler ve své knize také vysvětluje pojmy okrajová kultura a neslušnost, které při výkladu používá. Výraz okrajová kultura používá tam, kde jiní autoři uvádí pojem subkultura, či spíše i kontrakultura. Podle Girtlera je však označení okrajová přesnější, neboť výraz subkultura znamená něco pod hlavní kulturou, něco podřízeného hlavní kultuře. A to okrajové kulturu v pojetí Girtlera nejsou, naopak jsou s hlavní kulturou v protikladu, ale samozřejmě ne vždy a proto není úplně vhodný ani pojem kontrakultura.

Druhým pojmem je „neslušnost“. V tomto případě je třeba uvést, že tento pojem se váže k jednání, které je vesměs „řádným občanem“ přijímáno a označováno jako zločinecké, neřestné, darebné, sprosté nebo přímo neslušné. Konání „neslušnosti“ sahá od platným zákonům příčících se aktivit okrajových zločineckých skupin, jako například pašeráků či pytláků, až ke způsobu života městských tuláků, některých náboženských sekt nebo skupin fotbalových fanoušků.

Jednání a postoje těchto okrajových skupin je odlišné od jednání a postojů užívaných a uznávaných kulturou okolní společnosti „řádných občanů“. Označit však jednání okrajových skupin jen jako „odlišné“ by bylo podle Girtlera velmi široké a nepřesné. Jako odlišné jednání Girtler popisuje na-

příklad manželskou nevěru. V tomto případě je sice porušen manželský slib věrnosti, ale přesto za takové jednání nestihne „pachatele“ sankce v podobě trestu či společenského odsouzení, naopak je ve společnosti „řádných občanů“ trpěno a překrýváno pláštíkem mlčenlivosti. Tedy „odlišné“ chování je trpěno, protože neporušuje podstatné normy a pravidla chování okolní společnosti. Jednání okrajových skupin však tyto podstatné normy porušuje, či je s nimi přímo v rozporu (např. jednání zlodějů, prostitutek, určitých sekt, apod.). Proto je okolní společností stíháno sankcemi v podobě zákony stanovených trestů nebo alespoň v podobě pohrdání a morálního odsouzení a je vnímáno a označováno jako neslušné.

Pohoršení řádných občanů nad takovým jednáním okrajových skupin a jeho označení za neslušné však může být podle Girtlera pokrytecké a hlavně tendenční a snadno ovlivnitelné. (Pro příklady nemusíme chodit nijak daleko, stačí se zabývat postoji naší společnosti „řádných občanů“ ke skupinám disidentů a odpůrců režimu před a po roce 1989 nebo postoji těchto občanů k činnosti komunistické strany ve stejném časovém úseku.)

Sociologický výzkum okrajových kultur

Společnosti jsou multikulturní a pestré. Mnohdy ale ani nechceme vidět, že i my sami se nacházíme ve světě skupin či kultur, které se někomu mohou zdát cizí či okrajové. Podle Girtlera se sociologie dosud málo zabývá výzkumem kultur, a to zejména těch, které označuje za okrajové.

Příslušníci okrajových skupin jsou spolu spojeni různými symboly a rituály, zájmy a způsobem života, oblečením nebo specifickou řečí. Bez znalosti těchto symbolů a především řeči není možné účinně jednat v žádné kultuře.

Girtler byl při svých studiích velmi inspirován chicagskou školou, která pracovala na počátku tohoto století na principu přímého kontaktu s lidmi. Její zástupci vyhledávali tyto kontakty kdekoliv, na ulici, v nočních barech nebo noblesních sálech.

Podle Girtlera se odlišné jednání přenáší kontakty a komunikací v okrajových skupinách. Vychází přitom i z výzkumu H. Beckera, který objasnil,

jak se odlišné jednání učí, jak se z toho vyvíjí cit a porozumění pro společný úděl, z něhož se konečně odlišná okrajová kultura vytváří, jak se vyvíjí její životní styl, názor na svět, společné vědomí a společná symbolika. Sociální jednání okrajové kultury je tedy jednáním naučeným, stejně jako každé sociální jednání vůbec. Muselo se tvořit s kulturou, i když tato existuje jen na okraji okolní společnosti. Jednání okrajové skupiny nelze tedy vysvětlovat z pohodlného křesla v kanceláři. Při výzkumu takové skupiny se sociologie musí zabývat žijícími lidmi v jejich normálních životních situacích. K tomu je třeba přímého kontaktu a intenzivního pozorování. Je třeba vědět, jak se tyto lidé dívají na svět, které strategie se učí. Tito lidé mají svou čest a jsou často hrdi na svou příslušnost k té které okrajové kultuře (např. Rómové, emigranti, národnostní menšiny, apod.) a učí se v nich žít.

Typologie okrajových kultur

Girtler ve své knize vytvořil také typologii okrajových kultur. Rozdělil je do čtyř hlavních celků a pak jejich jednotlivé skupiny rozebírá podrobně z hlediska historického vývoje, jejich strategie přežití apod. Důležitý je poznatek, že většinou nejsou lidé členy jen jedné této okrajové kultury, ale zároveň jsou členy hned několika z nich. Od toho se pak odvíjí také jejich poněkud odlišné chování od typového vzorku té které okrajové kultury, nabízené Girtlerem.

1. Okrajové kultury ochrany a přežití

Tyto skupiny nabízejí svým členům ochranu a únik před sociální realitou. Jsou tu vězni, tuláci, ale i konzumenti drog.

2. Okrajové kultury revoluce a rebelie

Členové těchto skupin se staví aktivně na odpor proti pravidlům okolní společnosti. Najdeme zde radikální politické strany nebo gangy mladistvých.

3. Okrajové kultury ilegálních nebo trestných obchodů

Zde jsou zejména ti, pro které je porušování norem okolní společnosti ekonomicky výhodné, tedy pašeráci, pytláci, prostitutky, hazardní hráči.

4. Okrajové kultury společného původu, rodu

Sem patří menšiny, etnika, náboženské skupiny, emigranti, velké rodiny.

* * *

Girtlerova kniha ačkoliv vychází z rakouských podmínek je i pro českého čtenáře velice aktuální, neboť vede k pochopení vzniku odlišnosti, chápání druhého jako osoby, která i když je „jiná“ má svou čest a hrdost. Dá se dokonce říct, že vede k odtraňování xenofobie, která se v nejrůznějších podobách objevuje v dosti velké míře v naší společnosti. V neposlední řadě je kniha i návodem pro výzkum obdobných okrajových kultur u nás.

* * *

Knihy Rolanda Girtlera jsou úspěšně vydávány nejen v německy mluvících zemích, ale jsou i překládány do mnoha světových jazyků. V současné době je patrné v České republice určité vakuum, týkající se bližších informací právě o okrajových kulturách, které je možné získat jen na základě zúčastněného pozorování. Tyto informace mohou vést k bližšímu pochopení lidské jinakosti a vést k odstranění xenofobních nálad v naší společnosti. Kniha může vyplnit mezeru v sociologické literatuře, neboť jen velmi sporadicky existuje empirický výzkum prováděný metodou zúčastněného pozorování. Dílo je i velmi inspirativní v oblasti možností a využití kvalitativních metod empirického výzkumu. Nedostatek právě této velmi kvalitní literatury je zřejmý zejména u studentů oboru právo, kteří díky svému vysokému počtu jen velmi obtížně shánějí potřebnou literaturu. Tato kniha může právě studenty oboru právo přivést k tomu, že sociální realita je daleko složitější než suché paragrafy a že právník, soudce, žalobce, má být především „člověk“. Je velmi pravděpodobné, že se tato kniha stane žádanou nejen mezi studen-

ty, ale i širší odbornou i laickou veřejností, k čemuž napomáhá i Girtlerův jazyk, používající jednoduchých a jasných formulací. Krédem Girtlera je totiž, aby knize rozuměli nejenom odborníci, ale i ti, o kterých píše.

Překladu knihy se ujal Mgr. Martin Smejkal, absolvent Právnické fakulty MU v Brně, který se dlouhodobě podílel na tlumočení Girtlerových přednášek v Brně. Autor se pokusil přiblížit Girtlerovu jazyku, k čemuž mu dopomohly i četné konzultace s autorem. Jeho hlavním úkolem bylo zachovat pokud možno specifický ráz knihy, která nechce být určena pouze odborníkům, ale které má porozumět, co nejširší okruh čtenářů.

Martina Urbanová

Vysvětlivky:

p.p. – překlad překladatele

Předmluva

Tato kniha vychází z mnohaletých výzkumů „okrajových kultur“, při nichž jsem získával vědecké poznatky zejména zúčastněným pozorováním a „volnými“ nebo „ero-epickými“¹ rozhovory, uskutečňovanými často ve velmi úzkém kontaktu s dotazovanými.

Předem budiž řečeno, že výraz „ero-epický rozhovor“ jsem vytvořil proto, že slovo „interview“ popřípadě „narativní interview“ se mně jeví jako zásadně nevyhovující pro každý opravdový terénní výzkum.

V titulu knihy stojí slovo „neslušnost“. Píšu-li o „neslušném“ chování, je tomu tak proto, že mám dobrý důvod odmítat obvyklé výrazy jako „odlišnost“ nebo „odchylné“ jednání.

Odlišné je totiž skoro každé jednání a každý se nějakým způsobem liší od obvyklých norem, ať už tím, že jezdí na červenou, zbožňuje cizí ženy, dělá „špatné vtipy“ nebo se chová podobně „jinak“.

Oproti tomu „neslušní lidé“ stojí podle mého chápání v masivní opozici proti obecně akceptovaným pravidlům „společnosti“ prezentovaným lidmi, kteří mají tu moc určovat, co bude pokládáno za „kriminální“ nebo za „neslušné“.

V této knize se nezabývám jednotlivými „neslušnými“ individui, ale těmi lidmi, kteří se svojí „neslušností“ učí a dále ji předávají v „okrajových kulturách“, jako jsou například bezdomovci a prostitutky. Nejen „řádní občané“, nýbrž i oni mají svoji historii. Tou se budu hlouběji zabývat v následující kapitole.

Často jsem se při svých výzkumech pouštěl do opravdových dobrodružství, ať už to bylo s bezdomovci ve Vídni, s fotbalovými fanoušky nebo s prostitutkami a pašeráky. Byla to právě tato dobrodružství, která mně ukázala barvitost a různorodost života. Jako člověk jsem se toho při svých výzkumech mnoho naučil, pravděpodobně více než během univerzitních studií.

¹ Tento smělý pojem jsem vytvořil v návaznosti na Homérovu Odysseu. V dodatku se jím budu zabývat blíže.

Tak jsem také zjistil, že opravdu ve všech kulturách existují dobří i špatní lidé.

Mezi malými kriminálníky, prostitutkami a dalšími příslušníky „okrajových kultur“ jsem potkal minimálně tolik čestných a laskavých lidí, jako mezi takzvanými „řádnými občany“. Jeden pán, dnes je uznávaným majitelem „bordelu“, nabídl mně a mojí rodině osobní ochranu. Jednou dokonce prohlásil, že kdybych měl potíže na univerzitě, mám mu to říci a on je vyřeší. Další člen vídeňského podsvětí chtěl zfackovat mladíka, který hluboce urazil moji dceru (zabránil jsem mu v tom). Jeden bývalý pytlák mně prokázal svoji úctu darováním staré pytlácké pušky. A jeden známý pasák mně velmi vstřícně pomáhal při práci na studii o prostitutkách². Nepotkával jsem však jen „slušné“ lidi, ale i takové, kterým se nedalo jen tak věřit (samozřejmě, že i mezi příslušníky okrajových kultur najdete zlé „souputníky“).

Okrajové kultury patří k barvitě mnohotvárnosti lidského života. Skoro všechny mají za sebou historii plnou bídy, nouze, zloby, ale i krás.

Cílem následujících výkladů a myšlenek je poukázat na rozmanitost společností z filantropického, tedy lidumilného hlediska. Chci ukázat, že společnosti nejsou jednotnými celky, nýbrž jsou již ze své podstaty „multikulturní“.

Tato společenská pestrost těšila mimo jiné akademické dobrodruhy bratry Grimmovi z Göttingenu a Roberta E. Parka z Chicaga. Také básníci jako například Viktor von Scheffel, Nikolaus Lenau a Hoffmann von Fallersleben vyjadřovali ve svých písních sympatie k okrajovým kulturám, především ke kočovníkům. Potulný Hoffmann von Fallersleben, kterému v roce 1848 šla pala na paty hannoverská policie kvůli jeho demokratickému smýšlení, složil „Deutschlandlied“ – píseň muže, který se chtěl svobodně toulat a dále pak mnoho písní pro děti („Alle Vögel sind schon da . . .“ a „Ein Männlein steht im Walde . . .“), a dokonce i písně v řeči podsvětí.

Proto se v zájmu o okrajové kultury vidím jako pokračovatel nejlepší tradice.

Nejprve se v knize budu zabývat pojmem okrajových kultur a vytvo-

² K tomu více v příloze 1.

řením jejich typologie. Chci vám nabídnout „kulturní“ interpretační model pro „neslušné“ („odlišné“) chování. Tím odporuji každé teorii, která chce takové jednání vysvětlovat pouze v rámci fyziologických a psychologických kategorií (jako jsou rasa, pohlaví, vrozené vlohy atd.). Některé tyto kategorie mohou mít určitý význam, nicméně kulturní moment se mně jeví jako rozhodující. Z ženy se nestane prostitutka proto, že k tomu má vlohy nebo je k tomu snad „předprogramována“, ale proto, že má přístup do subkultury prostituce, ve které se naučí specifickým formám jednání.

Uprostřed knihy se pokusím sestavit typologii okrajových kultur a uvedu příklady výzkumů, které jsem sám provedl. Některé pasáže vychází z nových a doplňujících rešerší.

O všech okrajových kulturách, kterými se zde zabývám, jsem napsal více nebo méně tlusté knihy. Čtenáři, jehož žízn po vědění je veliká, uctivě radím prostudovat jednu nebo třeba i všechny níže uváděné tituly.

Tato kniha obsahuje dvě přílohy. První je věnována otázkám výzkumu v terénu, jak jsem se s nimi seznámil během svých studií. Přitom si (se vším respektem) dovoluji kritické poznámky k těm směrům sociologie a kulturologie, které tíhnou spíše k „zamlžování“ než k objasňování lidského konání.

O této tématice psal i velký německý sociolog a kulturní antropolog René König, jehož některé postřehy bych vám zde chtěl také předat. Myslím, že mají mimo jiné i vědecko-historickou hodnotu.

Druhá příloha se týká řeči podsvětí a dokumentuje fakt, že okrajové kultury mají svoji vlastní řeč a historické tradice, které jsou vysledovatelné daleko do historie. Tím chci zdůraznit, jak důležitá je pro sociologa znalost historie, neboť pouze takto se dají pochopit určité formy jednání, jako například triky žebráků nebo intenzivní zbožnost vyhnaných protestantů.

Nechci nabídnout pouhou učebnici, kterou si možná přečtou přátelští kolegové a hodní studenti, ale knihu, která osloví všechny, které rozmanitost a barvitost okrajových kultur fascinuje nebo se jich přímo dotýká.

Mým úmyslem je předložit jasnou a srozumitelnou práci, která má objasňovat a ne mystifikovat. Smyslem vědy není se zapšklou vážností vytvářet nesrozumitelnost.

Za těmito řádky stojí opravdová snaha psát alespoň trochu poutavě a čtivě. Jak je patrné, není taková snaha v cechu kulturologů samozřejmá. Také já jsem dříve psal práce tak komplikovaným jazykem, že jsem jim z části ani sám nerozuměl. Díky těmto pracím jsem byl respektován a neměl jsem žádné problémy s jejich publikací v renomovaných odborných časopisech. Ale od té doby, co se snažím psát studie ze života alespoň částečně dobrou němčinou, mám problémy.

Článek, ve kterém jsem se mimo jiné zabíral tématem srozumitelnosti sociologických prací, jsem zaslal vydavateli jednoho odborného sociologického časopisu. Nezdál se mu otištěníhodný, což mně neopomněl dát dostatečně škodolibě na srozuměnou.

To jen posílilo můj pocit, že mnozí vědci se příliš nestarají o to, aby jiní, především nezasevěnci, rozuměli jejich dílům.

Jeden z vydavatelů tohoto časopisu mně nabídl členství v nově založené „Společnosti Reného Königa“. Odpověděl jsem mu, že k tomu momentálně nemám chuť. Dal jsem mu na srozuměnou, že místo abych vstoupil do této společnosti, založím ve Vídni „Pijácký kroužek Reného Königa“, ve kterém se budu s těmi, kteří smýšlí stejně jako René König, můj otcovský přítel, radostně zamýšlet a ve společné shodě diskutovat o jeho podnětech k terénnímu výzkumu. René König totiž velmi sympatizoval s mým způsobem výzkumu (viz příloha 1).

Myslím si totiž, že dobrá kulturně-vědecká práce je stěžejí možná za pomoci klasických metod sociologie, jako jsou dotazníky. Teprve navázáním přímého kontaktu, tedy zúčastněným pozorováním, volnými (ero-epickými) rozhovory a sběrem biografických údajů, jako jsou deníky a dopisy, se nám otevírá doposud cizí svět, který chceme studovat.

Jsem také přesvědčen, že úlohou vědce je role tlumočnicka. Slovo tlumočnick pochází z turečtiny a znamená toliko mluvčí. A jako mluvčí degradovaných skupin se vidím také v tom smyslu, že jsem svědkem jejich kulturního života a slovně o něm vypovídám. Nepřísluší mně ovšem role soudce nebo sociálního pracovníka.

Protože je obvyklé vyslovit dík svým milým kolegům, chci tomu učinit zadost.

Proto budiž poděkováno všem, kteří mně byli nápomocni při výzkumech v rolích konverzačních partnerů, zprostředkovatelů, pijáků, hostitelů, poradců, ochránců a jiných.

Jmenovitě děkuji mému příteli Hubertovi Ch. Ehaltovi, který mě přiměl k tomu, abych se znovu zabýval Homérovou Odysseou.

Roland Girtler

Úvodní myšlenky o „okrajových kulturách“ a „neslušnosti“

Tato kniha se zabývá lidmi, kteří společně vytváří takzvané okrajové skupiny nebo kultury za účelem někdy velmi troufalého jednání. Jednání, které „dobrý občan“ pocituje a označuje jako kriminální, zhýralé, vulgární, sprosté nebo prostě „neslušné“. Toto „neslušné“ chování sahá od aktivit kriminálních okrajových skupin, jako jsou pašeráci a pytláci, porušující formální zákony, až po způsob života bezdomovců, sektářů a fotbalových fanoušků.

Výraz „neslušnost“ zahrnuje jmenovitě každé jednání, které je postižováno buďto trestně nebo pouze pohrdáním, zatímco „odchylné“ jednání je často ignorováno. Například, když se hodný manžel pustí do milostného dobrodružství a jeho přátelé o tom zarytě mlčí. Jednání tohoto pána je pouze „odchylné“ do té míry, že porušuje slib věrnosti, který s radostí skládal v den svatby. Nejde ale o „neslušné“ jednání, jak jej chápu já, neboť kromě své ženy se nemusí obávat žádných sankcí.

Oproti v sociologii obvyklému pojmu „odchylnka“, který je příliš nejasný a obsáhlý, poukazuje slovo „neslušnost“ na to, že lidé jako zloději, prostitutky nebo sektáři porušují důležité společenské normy. Jak už jsem řekl, odchylným může být každý, jako například cyklista, jedoucí v jednosměrce, ale neznamená to, že je zároveň „neslušný“.

„Odchylné jednání“ je tedy pojem velmi obecný a nic neříkající.

Ve smyslu této knihy používali slovo „neslušný“ i staří autoři. Jistý Hanns Friedrich von Fleming označuje ve své práci „Dokonalý německý voják“ z roku 1726 za „neslušné“ ty vojáky, kteří se oddávají „kurvení“ (cit. podle J. a W. Grimmů, 1936, s. 162).

Fleming zde evidentně poukazuje na neuspořádaný život vojáků, kteří měli u tehdejších sedláků a měšťanů dosti špatnou pověst. Také oni vytvořili něco jako vlastní „okrajovou kulturu neslušnosti“.

„Neslušnost“ tedy popuzuje nejen „řádné“ občany, ale také pokrytce, kteří se ji snaží trestat.

Chci se zde zaměřit na ty skupiny, ve kterých se „neslušnost“ pěstuje a které stojí mimo „spořádanou společnost“. Pojem „skupina“ chápu velmi široce, a to jako určitý počet lidí, které spojují společné zájmy, životní přístupy, symboly, charakteristická řeč, zvláštní oděv nebo rituály. Uvádím-li zde i spořádané a zbožné vystěhovalce v Sedmíhradsku, pak ne pro jejich kriminální jednání, ale proto, že v katolickém Rakousku osmnáctého století byli jako protestanti Marií Terezií považováni za strašné zločince. A jako takoví byli vyhnáni do Sedmíhradska v Rumunsku. Tam žijí dodnes jako okrajová kultura, s nepřátelskou skepsí přezíraná orgány veřejné moci.

Kultura a okrajová kultura

Pojem společnosti chápu velmi široce. Mohou to být obyvatelé jednoho státu, města nebo vesnice, kteří jsou navzájem v byt i jen povrchním kontaktu, a proto je jako celek můžeme označit za společnost. Ta vytváří pak něco jako kulturu, ke které patří společná řeč a vlastní sociální normy.

Existence okrajových kultur dokazuje nejen rozmanitost lidského života a také to, že lidské společnosti netvoří celistvá uspořádání. Skládají se z množství skupin, jež mají vlastní kultury se zvláštní symbolikou, jako je například tajná řeč vědců, typické oděvy a rituály, jako třeba bojové pověky fotbalových fanoušků.

Některé společenské skupiny jsou velmi uznávané – například jeptišky. Existují také skupiny, na které tak zvaná „většina“, reprezentovaná „řádným občanem“, pohlíží jako na neslušné, úskočné, zlotrovnatělé, kriminální, jednoduše „zlé“. Tyto stigmatizované a „odlišné“ skupiny nebo kultury budou dále označovány jako okrajové skupiny nebo kultury. Každý člověk může patřit současně do několika skupin; týž člověk může být členem katolické modlitební skupiny a zároveň se účastnit mysteriózních sexuálních praktik v tajných kroužcích.

Spektrum okrajových kultur je velmi široké. Existují takové, které porušují zákonné normy, jako například bandy smělych lupičů nebo pilných pašeráků. Dále pak takové, které pouze veřejně porušují obecná pravidla slušnosti, jako například ti přátelští pánové, kteří postávají po městě a hlaholíce popíjí pivo, žebrají a obtěžují kolemjdoucí. Tato kniha se vztahuje právě na tyto kultury zločinu a „neslušnosti“. Právem je lze označit za „okrajové skupiny“ nebo „kultury“.

I ve vztahu ke státní moci existují různé typy okrajových kultur; některé si kladou za cíl celospolečenskou působnost a jejich členové požívají nejvyšší vážnosti. Myslím tím různé pašerácké bandy ve stylu mafie.

Pro mé závěry je podstatná skutečnost, že okrajové kultury mají své vlastní symboly, rituály a „pravdy“, což jsou hlavní atributy kultury obecně.

Při popisu okrajových kultur je mým úkolem poukázat také na jejich historické tradice, které někdy sahají i daleko do středověku. Problém „běžného“ sociologa spočívá v tom, že dělá, jako by vše, čím se zabývá, bylo ahistorické.

Používám-li zde pojmu „okrajová kultura“, jsem si vědom jeho velké problematičnosti. Vědomě nepoužívám pojem „subkultura“, protože slovo „sub“ poukazuje na „nízké“ společenské postavení dané kultury.

Termín „okraj“ mě připadá vhodnější, neboť lidé, náležející do „neslušných“ kultur, jsou často schopni získat velké uznání, jako například pytláci nebo majitelé „bordelů“. Proto nemusí být hned označeni za příslušníky „subkultury“. Co ale vlastně znamená „okraj“ společnosti?

Myslím si, že skoro každý člověk náleží do nějaké skupiny, kterou je možno zařadit na „okraj“ společnosti, ať už je to sekta, studentský spolek nebo skupina veselých alkoholiků, kteří jsou v „normálním“ životě dobrými úředníky. V rámci kultury jako celku (například státu) existuje nespočet menších kultur a některé z nich jsou prostě outsidersy.

Společnosti jsou proto v tomto smyslu multikulturní a rozmanité, což, jak se zdá, většina moderních sociologů popř. kulturologů přechází.

Nechceme si připustit, že i v našem světě existují skupiny, popř. okrajové kultury, které nám mohou být cizí. Proto je podle mého názoru nutné

přiblížit se těmto světům z etnologického hlediska (k tomu viz také R. König 1984). Na základě těchto úvah lze tvrdit následující: vymýšlí-li lidé společné nápady a praktiky, které mají tendenci směřovat proti celé společnosti, pak je možno mluvit o okrajové kultuře³.

Podstatné je, že tyto lidi spojují způsoby jednání a používání specifických symbolů. Bez znalosti těchto symbolů, především řeči, není možné efektivní jednání v žádné kultuře. Pro vědce je proto nezbytné vypořádat se s řečí té které kultury, zvláště má-li co do činění se zločinci. Má-li mít daná studie nějakou cenu, musí vědec pochopit také strategie, jimiž se příslušníci okrajových kultur snaží získat vnější důstojnost. Tato tematika je v současné literatuře zřídka zohledňována.

Důležitost akceptace vlastní osobnosti příslušníků degradovaných okrajových kultur jsem pochopil, když jsem navázal kontakt s jednou Rómkou. Pomáhala mně při výzkumu, týkajícím se pašeráků. Jako výraz díky jsem jí věnoval úspěšnou knihu jedné kolegyně o „vesnických cikánech“. Po nějaké době jsem jí zavolaal a zeptal se, jestli se jí líbila. Odpověděla, že ta studie byla dobře napsaná a že se z ní člověk mohl o cikánech leccos dozvědět, ale přesto s ní spokojena nebyla. Udiven jsem se zeptal proč a ona odpověděla: „Víte, my cikáni nejsme jen lidi, kteří byli vždycky chudí a pronásledováni, máme taky svou hrdost. Máme skvělé muzikanty a zručné řemeslníky. A o tom se v té knize nepíše.“ Ta žena měla pravdu a mluvila mně z duše. Proto je pro mě při všech výzkumech důležité popsat u dotyčných lidí a skupin také jejich vztah k vlastní důstojnosti a způsoby, kterými si ji chrání. Často se na mou adresu ozývají námitky, že okrajové kultury romantizují. Tuto námitku ale nesu hrdě, neboť právě proto byly a jsou moje studie dotyčnými lidmi dobře přijímány. V mém popisu se proto nespátřují zobrazení pouze jako „ubozí psi“, ale jako lidé, kteří mají vlastní důstojnost a snaží se o zachování svého lidství, ať už ve vyhnanství, na ulici, v „bordelu“ nebo ve vězení. Jednu z mých knih, v níž se zabývám životem ve vězení a „ctí“

³ Souhlasně s tím tvrdí Sack, že „subkultura“ je pojem „intraspolečenský“, kultura pak „interspolečenský“. Proto se subkultury nachází jen v rámci společnosti. Každá společnost má svoji přesahující kulturu (Fritz Sack, 1971/72, str. 261 a n.).

vězňů, si několik vězňů přečetlo. V reakci na ni mně pak poslali přátelské dopisy.

To mě potěšilo. A proto se budu při popisu jednotlivých okrajových kultur zabývat i jejich „ctí“.

Klasické předpoklady výzkumu v okrajových kulturách

Sociolog, který chce zkoumat rozmanitost života se všemi jejími symboly a rituály, především pak v takzvaných okrajových kulturách, se podobá klasickému kulturnímu antropologovi nebo etnologovi.

Proto by také sociologové měli – což ovšem nečiní – při svém bádání vycházet z toho, že se při výzkumech nepohybují ve známém terénu a že zdi, dělící od sebe lidi v domněle jednotné společnosti, mohou být velmi silné. Rozdíly mezi vrstvami jedné společnosti mohou být větší než rozdíly mezi jednotlivými společnostmi navzájem. Ve vztahu k jiným kulturám platí pravidlo vzájemného posuzování skrze vlastní předsudky, což se děje i v rámci vlastní kultury (srov. König, 1984).

Někteří z velkých amerických sociologů byli také vskutku skvělými etnology, jako například L. Warner, který napřed prováděl výzkumy mezi australskými domorodci a pak o nich psal trefné studie ve stylu chicagské školy.

Warner a další pánové z chicagské sociologické školy prováděli od dvacátých let jako „volní terénní výzkumníci“ velmi kvalitní výzkumy.

Pro Roberta Ezru Parka bylo typické, že svým studentům radil, aby chodili po Chicagu a poznávali a popisovali tam žijící kultury.

Park si svoje studie v Chicagu v pravém smyslu slova „vyšlapal“. Uměl „vidět“ očima a nepotřeboval žádné instrumentální berly. Nechal jsem se Parkem inspirovat a putoval například s bezdomovci po Vídni od kláštera ke klášteru za klášterní polévkou. Síla klasické chicagské školy na počátku století spočívala v tom, že její zástupci hledali přímý kontakt s lidmi. Na-

cházeli jej v nočních klubech, na ulicích i v noblesních koncertních sálech. Byli to skvělí terénní výzkumníci.

Proto také v chicagské sociologické škole vznikly klasické práce o okrajových kulturách. Tyto výzkumy je třeba chápat s vědomím komplexity velkoměst s mnoha okrajovými kulturami (viz příloha 1).

Pro výzkumnou práci těchto sociologů byla určující myšlenka, že v komplexních sociálních útvech nemají hodnoty, normy a symboly stejnou důležitost pro všechny jejich členy, a proto v nich existuje mnoho „světů“ a tím pádem okrajových kultur, jak je chápu já.

Pro diskusi o okrajových kulturách jsou určující také Thrasherovy studie. Thrasher, který také pochází z chicagské školy, analyzoval v letech 1919 až 1926 celkem 1313 gangů a tvrdil, že hrají významnou roli při rekrutování a mobilizování kriminálních živlů. Jsou náhradním řešením pro mladistvé ze spodních sociálních vrstev, kteří v nich uspokojují své společenské potřeby. Gangy jsou reakcí na sociální problémy, jako jsou rozpady rodin, nízké mzdy, špatné životní podmínky (slumy!), nezaměstnanost atd. Gangy jsou obvykle první skupinou, která dává jednotlivci možnost účasti na kolektivních akcích, napětí, požitcích a romantice. Často se příslušnost ke gangu jeví jako jediná možnost, jak získat odpovídající a uspokojivý sociální status. Podle Thrashera vznikají gangy neplánovaně a spontánně, umožňují intimní osobní kontakty, vytváří vlastní kódy (jazyk), hodnoty atd. (Thrasher, 1936).

Pro výzkum okrajových kultur má velký význam práce Whyteova, který byl sám tři roky členem gangu. Mohl proto dokázat, že skupiny, popř. subkultury, vznikající například ve slumech, mají semknutou strukturu, pevný systém norem a hodnot a také zvláštní kód (Whyte, 1943, 1955). V této tradici pokračoval Cohen, který tvrdí, že okrajové kultury mladistvých jsou kolektivním řešením problému přizpůsobení se (Cohen, 1974).

Jako důležitá teoretická konstrukce, vysvětlující existenci okrajových skupin, se jeví ta od R. K. Mertona, který vychází z tvrzení, že napětí mezi společensky uznávanými kulturními cíli a akceptovanými prostředky pro jejich získání může přispět ke vzniku okrajových kultur, zejména tak-

zvaných „kultur úniku“. Proto je například pro příslušníka chudé sociální vrstvy těžké dosáhnout vysokého společenského uznání, neboť mu k tomu chybí legální předpoklady, jako je vzdělání, velké dědictví atd. Kriminalita (pašování atp.) se zde proto může nabízet jako způsob, jak přijít k prostředkům (peníze), umožňujícím požívání celospolečenské prestiže. Další možností vyrovnání se s tímto napětím je sociální únik. Člověk se vzdá úsilí o společenský úspěch a „stáhne se“, stane se dobrodruhem nebo vagabundem (bezdomovcem). Merton tak nabízí důvod vzniku okrajových kultur plynoucích z trvalých rozporů v rámci celé společnosti (Merton, 1968).

Toto vysvětlení má zajisté malou vypovídací hodnotu, neboť učení se odchylnému jednání probíhá obvykle kulturně, tedy skrze kontakty a komunikaci v rámci určité skupiny, a není podmíněno pouze sociální strukturou.

Důležité konstrukce v rámci studia okrajových kultur pocházejí také od H. Beckera (1989). Objasňuje učení se odchylnému chování a vytváření pocitu společného osudu, ze kterého se vyvíjí odchylná okrajová kultura (Becker, 1989 s. 34). Na příkladech odchylných okrajových kultur tanečníků a kuřáků marihuany ukazuje, jak vzniká společný svět se společným povědomím a charakteristickou symbolikou.

Především Whyte a Becker se svými studii a úvahami demonstrativně staví proti všem autorům, kteří se kriminálním okrajovým kulturám snaží přiblížit za pomoci pitvání soudních protokolů, zkoumání výskytu trestných činů nebo jiných „důležitých kategorií“. Takové autory přirovnává kriminální sociolog Ned Polsky (kterému se také autor této knihy cítí být zavázán) k zoologům, kteří studují pachatele trestného činu jako gorilu za mřížemi (Polsky, 1973, s. 57). Polsky dokonce tvrdí, že právě při výzkumu kriminálních okrajových kultur „nemá sociologie velkou cenu, nezabývá-li se opravdovými ‚živoucími‘ lidmi, lidmi v jejich běžných životních situacích“ (na uvedeném místě, s. 71). Touto úvahou se Polsky přibližuje postulátu sociálního antropologa Bronislawa Malinowského, dle kterého musí antropolog (sociolog) opustit svou pohodlnou židli na verandě misionářské, popřípadě vládní vily a vydat se mezi prostý lid⁴. Kulturně-vědecká analýza vyžaduje

⁴ Tím se budu více zabývat v poslední části knihy, v kapitole o „sociologických z verandy“.

je, a to budiž podtrženo, přímý kontakt a intenzivní pozorování. Tak také dosáhneme komplexity popisu podstatných součástí života v okrajových kulturách.

Pro studie, využívající kvantifikačních metod, je charakteristické, že jednání v okrajových kulturách vztahují na faktory typu nefungujícího rodinného zázemí, nedostatečného vzdělání a pod.. Takovým postupem ovšem nezjistíme, jak dotyční lidé sami vidí svůj svět, jakým strategiím se učí a jak je používají při odpovídajícím (odchylném) jednání. Sociální jednání totiž nelze vysvětlit pouze biologicky, protože jde v podstatné míře o jednání naučené. Má co do činění s kulturou, i když tato vzniká jen na „okraji“. A právě na tyto kultury se hodlám v následujících úvahách zaměřit.

Výše uvedeným protirečím všem představám a výzkumům, které vycházejí z toho, že člověka můžeme zredukovat na čísla a „objektivně“ jej pojmut teprve tak, že tato čísla nacpeme do počítače. V příloze 1 dokážu, že pro vědce je velmi důležité zjistit, jak lidé vidí sami (!) svůj svět, jak přizpůsobují svá jednání a jaké používají strategie přežití, tedy jak vypadá jejich kultura. A to se dá zjistit, jak demonstruji níže, pouze přímým kontaktem s dotyčnými a jejich kulturou.

Předpoklad „okrajovokulturnosti“ jako vysvětlení „neslušného“ („odchylného“) chování

Ještě jednou chci říci, že „společnost“, jako například celek města, není jednotná. Má sice společnou, přesahující kulturu, ke které patří určitá řeč a určitá pravidla. Ta jsou nutná k tomu, aby spolu lidé vůbec mohli koexistovat. Ale taková společnost se skládá z množství skupin, které mají všechny opět vlastní kulturu, ke které patří určité triky přežití a také společná řeč, jako například řeč podsvětí.

Pod pojmem okrajové kultury, tedy kultury okrajové skupiny, chápu – opakuji své myšlenky – kulturu, která je ze strany okolní společnosti nazírána jako nebezpečná, neslušná nebo přímo zlá. Ona sama ovšem tomu

to vnímání přispívá. Vznik okrajové skupiny, jak pozorný čtenář vycítí, je neustálým dialektickým procesem, ke kterému obě strany – „společnost“ a členové okrajové skupiny – přispívají svým dílem: jedni, „řádní občané“, například tím, že nechtějí povolit dovoz určitých druhů zboží, a druzí tím, že v jeho pašování větrí velké peníze. Určité strategie okrajových kultur stojí v protikladu k těm, které užívá většinová společnost a jejichž dodržování vyžadují policie, školy, církve, soudy a další důležité instituce veřejné morálky.

Jak jsem již naznačil, nejsou to jen normy trestního zákona, kterých členové okrajových skupin nedbají, jsou to také pravidla každodenního života a „slušnosti“. K takovým pravidlům všedního dne patří i představa, že člověk musí být čistý a upravený, což je požadavek, jež městský bezdomovec velkoryse ignoruje. „Šlapka“ zase nechce slyšet o principech sexuální umírněnosti.

Obvyklý novější sociologický předpoklad, takzvaný „labeling approach“, zvaný také „teorie nálepkování (nálepek)“, vychází z toho, že „outsiderství“ závisí na existenci lidí, kteří označují jiné za „abnormální“, „zkažené“, „odporné“, „zločinné“ a pod. (labeling = nálepkování, etiketování). Atribut „outsidera“ je přidělen okolím (srov. Lamnek, 1979, s. 206 a n.).

Soudy, policisté a „řádní občané“ jsou ty instituce, které prohlašují některá individua za outsidery a ztěžují jim život. Pak se s někým zachází opovržlivě nebo jako s „kriminálním“ (!) proto, že jej jiní „uznali“ a označili za špatného člověka – i když jím třeba nebyl.

Na základě toho není pak ale opravdový zločinec, o jehož trestných činech nikdo neví, okolím považován za zločince. Tato úvaha má svou opodstatněnost ve vztahu k vzájemnému jednání lidí, protože někdo označí (etiketuje) jiného jako „odchylného“, „neslušného“ nebo „zločinného“, dojde-li k přesvědčení, že takový je. A tak s ním také jedná.

Správná je také úvaha, že jedinec se dá na cestu zločinu, stane se outsiderem nebo členem okrajové kultury proto, že byl – právem nebo ne – zařazen a označen za špatné individuum (srov. k tomu Becker, 1989).

Tyto myšlenkové pochody mají pro pochopení jednání svůj význam, jsou

však příliš jednostranně zaměřené a úmyslně přechází fakt, že existuje také kultura kriminality nebo prostě „neslušnosti“, ve které se „neslušné“ nebo „odchylné“ jednání pěstuje a předává dále.

Považuji za důležité poukázat na to, že odchylnému jednání se člověk učí kulturně. Labeling approach však zásadně ignoruje onen kulturní aspekt. Zdá se mně, že za tímto „approachem“ stojí myšlení „řádného“ občana, který se uplatnil jako sociolog a objevil, že v konfrontaci s panujícími „měšťáckými“ normami je jednání některých definováno („etiketováno“) jako „odchylné“.

Tento způsob má také svoji opodstatněnost, pomíjí však existenci kriminálních („neslušných“) kultur jako je ilegální hazard, prostituce nebo pašování.

A lidé se opravdu uchylovali do okrajových kultur (někteří již od středověku, jako například měšťtí bezdomovci), aby společně pašovali, žebrali, povykovali nebo se modlili. Okrajové kultury „neslušnosti“ se takovými nestaly jen proto, že je zákon nebo mocní „orazítkovali“ („etiketovali“) jako „okrajové kultury“ nebo „outsidery“. Lidé se častěji uzavírají do okrajových kultur a vytváří vlastní kulturu nebo v již vytvořené pokračují až ve chvíli, kdy je pro ně porušování zákona obchodem (např. pašování) nebo pouhou radostí (např. bandy mladistvých nebo sekty).

Objevuje se zde typický dialektický proces. Je to obráceně: lidé se nestanou zločinci nebo outsidery jen proto, že je nějaký zákon takto „definuje“, ale proto, že vědomě (!) obchází zákony, aby mohli provádět svoje ilegální aktivity. Existují tudíž kultury, které „žijí“ z různých zákonů. Tak je třeba chápat i následující žertovnou historku: Muž, emigrant, přijde do cizí země. Je bez prostředků a potřebuje peníze. Proto vyhledá velmi frekventovanou restauraci a sedne si k plnému stolu. Dá se s okolo sedícími do řeči a nakonec se zeptá: „Co je tady zakázaný?“

Ten pán ví, že obchodem se zakázanými věcmi se dá rychle přijít k pěkným penězům. K takovému obchodu patří obchod s pornografickými výrobky, drogami nebo pašovaným zbožím. Především pašování nezbytně potřeb-

ných věcí je výborným obchodem. A to dobře ví lidé z různých okrajových kultur, především ti, kteří jsou donuceni ke kočování.

Tato krátká historka je dobrým příkladem toho, co chci říci, totiž, že kriminální nebo podobné jednání je pro určité specialisty zajímavé teprve v případě, kdy jím mohou vydělat peníze. Jsou proto skoro vděční za existenci zákonů, které mohou obcházet.

Tak žije okrajová kultura pašeráků z toho, že platí zákony, zakazující převoz určitých druhů zboží přes hranici. Okrajové kultury prostituce mají smysl jen proto, že zákonná ustanovení prostitutky přísně kontrolují a přitom nemají žádný nárok na veřejnou podporu.

Práce pašeráků, prostitutek a dalších čestných lidí spočívá právě v obcházení norem. Kdyby těchto norem nebylo, nevyplatilo by se například převážet zboží přes hranice nebo si hledat pasáka.

Stejně tak se začali lidé uzavírat do náboženských skupin, jako například rakouští vystěhovalci za Marie Terezie, protože vládnoucí nemohli strpět, že jejich poddaní vyznávají jiné náboženské kultury.

Stejně je to i s městskými bezdomovci. Kdyby neexistovaly normy obecné morálky, které nutí alkoholiky a jiné stáhnout se do ústraní, nemuseli by se tito se sobě podobnými spojovat do okrajové kultury.

Okrajové kultury vznikají zásadně až po zakazujících a odsuzujících normách. Nabízí svým členům sílu společenství a podporu k alespoň částečnému přežití se ctí (měšťtí bezdomovci) nebo se ziskem (pašeráci) a mimo různé obecné normy a standardy.

Mnohé okrajové kultury sahají, jak budu dále demonstrovat, daleko do historie a vychází proto z letitých tradic, což bývá v běžných studiích kriminálních sociologů jen zřídka kdy zohledňováno.

*„Zvláštnosti“ v okrajových kulturách:**Hranice a čest, zbožnost a magie*

V následující části bych chtěl uvést několik strategií, které se mně jeví jako podstatné pro život v okrajových kulturách. „Řádný“ občan zná možná tyto způsoby jednání také, ale jak věřím a vím, v okrajových kulturách mají zvláštní význam.

Jde o triky přežití a způsoby jednání, které jsou obvykle ve studiích o okrajových kulturách a outsidersch spíše opomíjeny.

Hranice a čest

Téma hranic je s lidstvím úzce spojeno, protože každý člověk usiluje o pochvalu a uznání, což jsem již vysvětlil v knize „Jemní lidé“. Na jedné straně chce stanovit hranici mezi sebou a méně váženými lidmi, na straně druhé ji překročit směrem nahoru. Tak se například důstojný pasák distancuje od obyčejných lidí a tváří se jako vznešený baron.

Hranice provází také život v okrajových kulturách. Velkou roli v nich hraje právě čest. V chudobě žijící vagabund dává na vědomí, že se nenechá degradovat. Člověk totiž nechce být jen zaopatřen, chce také prožívat alespoň částečně důstojnou existenci.

Myslím si, že problém institucí sociální péče spočívá v tom, že v příslušníkovi určité okrajové kultury, například ve vagabundovi, vidí jen někoho, koho je třeba zaopatřit, psychologicky léčit a vést. Obzvláště problematictí jsou psychiatři a psychologové, protože pro tyto specialisty představují určití „outsideri“, jako jsou městští bezdomovci nebo kočovné národy, oblíbené objekty akademické činnosti.

Člověk se, ale, jako bytost toužící po pochvalu a uznání (dovolil jsem si proto člověka označit za „animal ambitiosum“), snaží demonstrovat svoji čest, popř. důstojnost.

Protože jsem přesvědčen, že lidský život tkví určitým způsobem i v touze

po úctě, dovolil jsem si ke svým úvahám o jednotlivých okrajových kulturách přičlenit vždy i kapitolu o cti.

Zbožnost a magie

Jedná se více méně o „chytré“ strategie, které jsou pěstovány a předávány v určitých okrajových kulturách.

Zbožné triky jsou používány k „zabití“ části všedního dne (a získání výhod – p.p.), ať už jde o žebráka nebo vězně.

Se zbožností „řádných“ občanů a ostatních ctihodných lidí korespondují „zbožné“ triky žebráků a různých dalších specialistů, kteří se snaží zbožné lidi pohnout k almužně nebo jinému laskavému činu. Potud se – podle pověří jedné mé milé kolegyně – v zásadě neliší žebráci a zločinci od farářů a jiných posvěcených, kteří se snaží získat dary na údajně důležité náboženské cíle. V podstatě je mezi nimi rozdíl jen v postavení, neboť se oba – žebrák i farář – odvolávají na Boha, který dobrý skutek někdy v budoucnu „oplatí“.

Způsoby zbožnosti provozované profesionálními žebráky se zdají být méně vážné. Inscenují zbožnost – často přímo v kostele – aby jim bylo pomozeno, poskytnut dar nebo jiná výhoda.

Takové strategie se vyskytují ve všech sociálních skupinách, ale zvláštní význam mají právě v určitých okrajových kulturách, což budu demonstrovat níže.

Zbožnost se dá od magie oddělit jen málo nebo vůbec. Jak vyplývá z mých výzkumů, je mnoha způsoby spojena se životem podsvětí.

Bronislaw Malinowski si myslí, že charakteristika magie spočívá v jejím fungování jako psychické pojistky, jako techniky kontroly neznámého a nepředvídatelného. Potud má význam pro klasického vagabunda nebo zločince, neboť ten své aktivity provádí ve sféře nejistoty, váhání a vnitřního konfliktu. Magie jako „náboženství v rozptýleném stavu“ (tak praví Mondardini) je namířená na podřízení běhu věcí vůli subjektu. A právě to je pro

zločince – lupiče, zloděje nebo podvodníka – tak důležité. Od náboženství se liší tím, že v náboženství se subjekt podřizuje vyšší vůli (srov. Mongardini, 1987). Náboženství vidí v Bohu velkého pána, kterému se nepřibližujeme donucovacími metodami, ale prosbami a dary.

Nicméně, jak zdůrazňuje Max Weber, obsahuje rituál „náboženského kultu“ . . . „skoro všude hojnost magických součástí“ (Weber, 1976, s. 259). Magie je podle Maxe Webera zásadně obsažena v náboženství, popř. v aktech zbožnosti.

Pro magické jednání je typický určitý ritualismus, kterým se člověk snaží působit na nebezpečné a nepředvídatelné situace, jež se v životě zločinců a žebráků vyskytují neustále.

Zbožné jednání, protože je protkáno magickými praktikami a triky, je tak od tohoto ritualismu těžko oddělitelné.

V okrajových kulturách žebráků a zločinců se objevuje magie především ve vězeňských tetováních (více viz kapitola o vězňích).

Podobně i starý lupičský zvyk vykonání tělesné potřeby v místě vloupání. Jeho smyslem je evidentně ochrana před zlými silami – v tomto případě před policií. Jde o magický postup, pocházející již ze 17. století (srov. Kopečný, 1980, s. 74).

Existuje něco jako společná kultura kriminality a kočovníků, ve které jsou magické a zbožné strategie předávány dále.

Myslím si, že pro vědce je důležité zvláště zohlednit právě tyto triky, protože vypovídají mnoho o kultuře na „okraji“ společnosti, na němž se lidé také snaží o uspokojivou existenci.

Typologie okrajových kultur

Následující typologie je ideální v tom smyslu, že žádná z uvedených okrajových kultur se v sociální realitě nevyskytuje v „čisté“ podobě, ale každá z nich obsahuje i prvky kultur ostatních. Tak například příslušníci velkých rodin nebo etnických menšin, kteří náležejí ke čtvrtému typu, se často podílí na ilegálních obchodech, jako je pašování nebo obchod s bílým masem. Jejich rozvětvené příbuzenstvo tomu velmi napomáhá. Okrajová skupina městských bezdomovců, kterou se zabývám v rámci typu „okrajové kultury ochrany a přežití“, obsahuje i prvky, jako například žebrácké triky, které náležejí do „okrajové kultury zakázaného obchodu“. Nebo: Romové, vystěhovalci a další „okrajové kultury společného původu“ by mohly být zařazeny do 1. typu, ale jejich rodinné a náboženské svazky je posilují do té míry, že se nemusí stahovat do ústraní nebo přímo schovávat (alespoň v některých historických dobách).

1. Okrajové kultury ochrany a přežití

Okrajové kultury tohoto typu nabízí člověku ochranu a úkryt, jako například okrajové skupiny vagabundů, vězňů, ale také těch, kteří se cítí společensky utiskováni, jako třeba narkomani.

2. Okrajové kultury revoluce a rebelie

Tím rozumím okrajové kultury, jejichž členové se staví na odpor proti stávajícímu systému, buď proto, že ho chtějí změnit, nebo se odvolávají na staré právo. K těm prvním patří politické skupiny mladých, kteří za použití násilí vystupují proti institucím státní moci, k těm druhým pak sedláctí synci v Alpách, kteří jako pytláci nechtějí připustit, aby jim někdo

upíral staré právo lovu. Pro tyto okrajové skupiny je typická nespokojenost spojená s připraveností k použití násilí. V určitém smyslu patří do tohoto typu i náboženské a sektářské spolky, těmi se zde, ale hlouběji zabývat nebudu. Jsou-li však jejich aktivity zločinecké povahy, patří spíše do třetího typu okrajových skupin.

3. Okrajové kultury nelegálního nebo zakázaného obchodu

Tyto okrajové kultury jsou určitým způsobem identické s „kulturami zločinců“, které vychází z dlouhé tradice, sahající až do středověku.

Je pro ně charakteristické, že jejich členové se zabývají činnostmi, které jsou buďto zakázány zákonem, jako například pašování, nebo společensky diskriminovány a odsuzovány, jako třeba prostituce.

V podstatě se budu zabývat třemi z nich: prostitucí, pašováním a ilegálním hazardem.

Jedná se o velmi barvitě kultury, jejichž členové se snaží přežít za pomoci všech možných ilegálních nebo společností zavrhaných triků.

4. Okrajové kultury společného původu

Jedná se o okrajové kultury, jejichž členy navzájem spojuje příslušnost k jazykovému nebo kulturnímu společenství, jako např. k náboženské skupině, národnosti nebo velké rodině. K nim patří skupiny Romů, Židů, Řeků, Italů, Arménů a dalších etnických skupin. Jako vyhnanci, uprchlíci nebo emigranti navazují mezi sebou kontakty, umožňující jim důstojně přežít. Příkladem uvádím rakouské emigranty, jejichž život jsem studoval v Rumunsku. Rádoby zbožná Marie Terezie je vyhnala do Sedmihradsko, protože se bránili přechodu z protestantské víry na katolickou. Jejich potomci si dodnes udrželi původní kulturu.

Tyto skupiny vyvinuly mnohdy velmi důmyslné strategie, umožňující existenci v pro ně nepřátelském světě.

Doplňující poznámky

Následující kapitoly mají sloužit k pochopení principů fungování okrajových kultur, z nichž některé jsem sám zkoumal. Jejich vypočtení bude samozřejmě jen kusé, ale jak doufám, přesto dostatečně názorné. Důležité jsou pro mě historické souvislosti, které, jak jsem se již zmínil, nebývají v běžných studiích zohledňovány. Důležitým důkazem historické tradice okrajových kultur je společná řeč – jako například řeč podsvětí, které se věnuji v příloze 2.

Mé úvahy a interpretace jednotlivých okrajových kultur bude vždy předcházet několik postřehů o tom, jak jsem se k nim a ke svým pozorováním vůbec dostal.

A konečně budiž opětovně zdůrazněno: výzkum souvisí s dobrodružstvím a má proto zvláštní kouzlo (viz příloha 1).